Limbă şi naţiune în secolul al XIX-lea la români şi italieni

Dr. GIORDANO ALTAROZZI
Universitatea „Petru Maior" Târgu-Mureş

Abstract

Language and Nation in the XIXth Century to Romanians and Italians

The study stresses some key aspects referring to the importance played by the cultural elements of the Romanian modern nation-building process. It is a case study on the Romanians from Transylvania with a special focus upon the manners in which the elites used the Italian model in order to construct their own national discourse. The Italian model was a favored one, being closer to the Romanians' one, as Italians were also in a similar historical phase of creating and affirming the nation, both at a cultural and political level.

Keywords: *nation-building; Romanians, Italians: language and culture; gazettes.*

Veacul al XIX-lea este definit drept secolul naţiunilor. În decursul acestui secol „lung" (Hobsbawm), mai multe populaţii conştientizează particularităţile lor şi propria individualitate istorică, încercând să se afirme mai întâi pe plan cultural, şi apoi pe cel politic. Acest proces este valabil atât pentru partea apuseană, cât şi pentru cea răsăriteană a continentului european, prezentând însă aspecte, caracteristici şi o periodizare diferite. Dacă în Europa occidentală, unde Statul modern se afirmă deja în secolul al XV-lea, centralizarea teritorială a puterii duce la o omogeneizare a maselor şi la apariţia unor nuclee protonaţionale, în Europa de Est noua formă de organizare a puterii este mai slabă, iar aici mai mult decât în altă parte refeudalizarea (Ruggiero Romano, Pasquale Villari), care caracterizează multe zone ale Europei de-a lungul secolului al XVII-lea este mai puternică. Acest pas înapoi la nivel de sistem politic produce o întârziere şi pe plan cultural, amânând dezvoltarea sentimentului de apartenenţă naţională. În timp ce în Europa de Vest centralizarea politică şi culturală aduce la

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

asimilarea treptată a alterităţilor şi la apariţia naţiunii în sens modern al cuvântului, în Europa de Sud-Est situaţia rămâne una fluidă. În lipsa unei puteri centrale puternice, diferenţele locale se păstrează, iar la naţionalităţile istorice, de multe ori dominante, se alătură o serie de populaţii care păstrează limba, cultura, obiceiuri şi instituţii proprii, care vor da viaţă în secolul al XIX-lea la „*tinere*" naţiuni (Otto Bauer), dornice să se afirme şi interesate să creeze acele elemente identitare necesare pentru a atinge acest scop.

Această situaţie se prezintă mai ales în regiunea dunăreano-balcanică, unde populaţii diferite trăiesc de secole unele alături de celelalte. Iniţial, convieţuirea este paşnică. Situaţia începe să se schimbe însă cu secolul al XVIII-lea. În contextul noii culturi romantice, apoi, diferitele popoare ale Europei central-răsăritene încep să ridice întrebări cu privire la propriile specificităţi, accentuând - în opoziţie cu cosmopolitismul iluminist - elementele de diferenţiere şi în special cel etnolingvistic, mai uşor de aplicat decât alte (Federico Chabod).

Afirmarea ideii de naţiune modernă nu produce deci probleme deosebite de convieţuire în Europa occidentală. Mai problematică este aplicarea sa la teritorii unde convieţuiesc de secole etnii diferite, cum este cazul Europei răsăritene. La aceste probleme încearcă să ofere un răspuns Imperiile plurinaţionale, propunând proiecte uneori contradictorii care merg de la soluţii federale, precum cele propuse în repetate rânduri în cadrul Imperiului habsburgic, până la dezvoltarea unor proiecte transnaţionale, cum este de pildă cel panslavist (Angelo Tamborra).

Printre aceste exemple se numără şi cel al românilor. La începutul secolului al XIX-lea, ei sunt împărţiţi în trei entităţi statale, dintre care două autonome în cadrul Imperiului otoman şi una, Transilvania, supusă autorităţii habsburgice. În acest cadru de ansamblu, un caz deosebit este cel al Transilvaniei, unde românii convieţuiesc cu alte etnii. Aici, românii trăiesc într-o situaţie de subordonare politică, economică, culturală şi socială în raport cu alte naţionalităţi, şi în special cu cele maghiară, săsească şi secuiască. Cu toate acestea, în secolul al XVIII-lea, când apare o primă mişcare naţională, elitele româneşti prezintă o aspiraţie la recunoaşterea lor

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

drept naţiune constituţională în cadrul Imperiului habsburgic alături de celelalte, cărora acest statut le revine deja din secolul al XV-lea. Numai mai târziu, după anul 1867, obiectivul lor tinde să devină tot mai mult secesiunea şi unirea cu fraţii de dincolo de Carpaţi (Keith Hitchins; Antonello Biagini).

În consecinţă, mişcarea naţională a românilor transilvăneni prezintă unele caracteristici specifice. Prima este caracterul său elitist; elitele, laice şi ecleziastice sunt cele care dezvoltă ideile fundamentale legate de existenţa unei naţiuni române, în timp ce masele sunt mai sensibile la idei de dreptate şi reformă socială. În acest proces, secolul al XVIII-lea este dominat de elitele ecleziastice, care îşi asumă primele sarcina să ducă mai departe revendicările pentru recunoaşterea românilor ca naţionalitate constitutivă a Transilvaniei, oferind în acelaşi timp - prin Şcoala Ardeleană - fundamentele istorico-lingvistice necesare pentru clădirea conştiinţei naţionale. Doar în prima jumătate a secolului al XIX-lea îşi face apariţia o elită laică, formată în şcolile confesionale transilvănene sau în centrele culturale ale Europei occidentale, unde intră în contact cu ideile naţionale (Cornel Sigmirean). Obiectivul lor fundamental rămâne cel al apărării identităţii naţionale, dar mijloacele pe care le promovează - luptă armată şi revoluţie - sunt cu totul noi, punându-i în legătură cu ideile exprimate, printre alţii, de Giuseppe Mazzini (Ştefan Delureanu; Keith Hitchins).

În procesul de *nation-building*, un rol central îi revine elementului cultural; un grup poate dezvolta o identitate specifică doar atunci când se recunoaşte în valori, norme, idealuri comune (Paul Ricoeur). Iar, fiind o construcţie, naţiunea modernă are nevoie să se doteze, să se identifice şi, unde este necesar, să creeze o istorie şi o literatură naţionale (Lucian Boia); cu alte cuvinte, este acelaşi concept exprimat de Massimo d'Azeglio prin cunoscutul său „*fatta l'Italia, facciamo gli italiani*." Iar în acest proces, un rol de primă importanţă este jucat de modelele, de naţiunile aşa-zise „*istorice*," care deja s-au afirmat pe plan cultural, cu care ele au diferite puncte de contact.

Pentru românii ardeleni, modelele nu pot să vină decât de la naţiunile-surori, cea franceză şi în primul rând cea italiană, care precum cea română se află într-o fază istorică de creare şi afirmare culturală şi politică a naţiunii proprie. Între timp, procesul de modernizare a societăţii române din

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

Transilvania continuă, iar elita ecleziastică, care domină prima etapă a renaşterii naţionale, este înlocuită treptat de o nouă *inteligenţiă*, care prezintă din ce în ce mai mult trăsături burgheze. Această dezvoltare se reflectă şi în crearea unor instrumente noi de propagare a sentimentului naţional, iar la lucrările savante se alătură treptat produse destinate unui public mai amplu, printre care primele ziare. Şi tocmai aici, pe foile şi gazetele care apar de-a lungul anilor, începe să fie dezbătută şi răspândită chestiunea limbii.

Dar şi evoluţia internă a Ungariei habsburgice ajută în această evoluţie. Maghiarii reprezintă grupul etnic care a dezvoltat cel mai repede un sentiment de apartenenţă naţională. Ungaria habsburgică conduce de secole o masă de ţărani de cele mai multe ori aparţinând altor grupări etnice. În a două jumătate a secolului al XVIII-lea şi maghiarii cunosc un proces de renaştere naţională, determinat în mare parte de exigenţa de a redefini în avantajul propriu relaţiile cu partea austriacă a Imperiului. Toate acestea determină, la începutul secolului al XIX-lea, o primă etapă de reforme liberale, care are ca obiectiv cel de a slăbi legăturile de tip feudal şi de a pune în act liberalizarea ţărănimii. Astfel de reforme întâlnesc, bineînţeles, opoziţia conservatorilor şi a autorităţilor vieneze, dar şi sprijinul celorlalte naţionalităţi care, între timp, au început să se organizeze şi să revendice respectarea drepturilor lor; lupta lor în favoarea limbii maghiare produce deci alte lupte, pentru alte limbi (Angelo Tamborra). Şi românii încep, deci, să privească la politicile reformiste propuse în Ungaria. Un răspuns diferit primeşte în schimb curentul radical condus de Kossuth Lajos, care vede în renaşterea naţională a românilor şi slavilor o ameninţare la adresa integrităţii teritoriale maghiare şi, în consecinţă, la existenţa însăşi a naţiunii maghiare. Kossuth propune asimilarea etnicilor nemaghiari în primul rând prin impunerea limbii maghiare ca limbă obligatorie în şcoli şi în administraţie publică, provocând astfel reacţia celorlalte naţionalităţi (pentru români, Simion Bărnuţiu, ***Unu documentu pentru limba română din an 1842***, în ***Foaia pentru minte, animă şi literatură***, XVI, n. 38, 23 septembrie 1853, p. 285-288; vol. XVI, n. 39, 30 septembrie 1853, p. 295-298).

Rezultatul este o schimbare în definirea naţiunii de către românii ardeleni; limba şi istoria devin din ce în ce mai relevante ca elemente

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

definitorii, în detrimentul apartenenţei religioase, dominantă până atunci. În presa română din Transilvania încep să se înmulţească apeluri la cultivarea limbii naţionale, precum şi studiile destinate să pună în evidenţă aspectele literare şi punctele de contact cu cele mai prestigioase limbi neo-latine, cu care româna este înrudită. Primul care iese în evidenţă este tocmai Bărnuţiu care, pe 24 februarie 1853, le trimite compatrioţilor săi, din Pavia, unde este student, o scrisoare publicată în ***Foaia pentru minte, animă şi literatură*** (***Suvenir dein Italia***, în ***Foaia pentru minte, animă şi literatură***, XVI, n. 11-12, 25 martie 1853, p. 81-83). Aici autorul revine asupra chestiunii limbii, subliniind cum simpla înlocuire a alfabetului tradiţional chirilic cu cel latin - în curs de desfăşurare în acel moment istoric - nu este suficientă pentru a sublinia originalitatea limbii române. Reînnoirea sau renaşterea, care este în acelaşi timp culturală şi morală, trebuie să fie preluată în primul rând de literatul, care primul între intelectuali combină limba cu estetica şi etica. Dar poeţii români, cărora li se adresează Bărnuţiu, deşi înzestraţi, sunt limitaţi tocmai de limbă, şi, cu ecouri care amintesc de Dante afirmă: „*unu coru de genii a plecatu odata cu diorile cá se se suie susu pe culmea muntelui, unde se-si inaltie monumentulu nemurirei...; ma le ese in cale limb'a cá o pantera maculata cu colori multe, si-i impiedica de nu potu inaintá, li se mai areta anca câte unu ursu, câte unu leu si câte o lupoia, care-i face de tremura din tote medularile, scadu cu anim'a si perdu speranti'a se ajunga pe culmea dorită*." Precum Dante, şi poeţii români vor putea ajunge la culmile dorite doar dacă vor şti să-şi aleagă un ghid care să le arate „*cumu se vorbesca curatu si frumosu*." Acest ghid, capabil să regenereze limba română, readucând-o la origini şi curăţându-o de toate barbarismele care de secole s-au impus, nu poate să fie decât limba italiană, mai apropiată decât oricare alta de originalul latin.

Patrioţii români încep, deci, să privească cu o atenţie deosebită la modelul italian, care este în acelaşi timp un model literar şi politic. Aspectele culturale, politice şi morale tind deci să se confunde, arătând astfel faptul că mesajul mazzinian - „*Dio e Popolo*" - este cunoscut şi interiorizat de către românii transilvăneni. Dar, dacă modelul italian este de referinţă, se impune atunci o muncă de cunoaştere şi răspândire a literaturii italiene şi a felului în care ea s-a dezvoltat. Un exemplu în acest sens este reprezentat de un studiu

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

prezentat de Iosif Hodoş la Alba Iulia în anul 1866, în faţa Adunării generale a Astrei, ulterior publicat în patru segmente de periodicul ***Familia***.

În acel an 1866, când Italia se afla în război cu Austria pentru completarea procesului de unificare teritorială (Giordanno Altarozzi), în interiorul Imperiului se aud deja voci care vorbesc de o reformă constituţională care va duce, un an mai târziu, la transformarea sa în dublă monarhie. Precum Bărnuţiu în 1842, şi Hodoş percepe riscurile presupuse de o astfel de reformă. Anticipând criticile care i se vor adresa pentru că se ocupă de literatură într-un moment atât de primejdios pentru supravieţuirea naţiunii române din Transilvania, afirmă: „*candu vedemu aceste, si candu scimu, câ perdiendu-se limb'a, se perde si esistenti'a natiunala; candu scimu, câ literatur'a este depositulu celu mai fidelu alu limbei natiunale... apoi candu mai scimu si aceea, câ inimicii nostri nu se indestulescu a ne fi inimici numai in politica si in viéti'a nóstra publica-natiunala, ci aceia cu inimicéti'a loru se incérca a intrá chiar' si in santuariulu vietiei nóstre literarie: ei! bine, ve intrebu atunci: óre sê nu ne mai vina nici voia, nici tempu de a ne ocupá cu literatur'a?"* Dar imediat precizează că obiectul studiului său nu este literatura naţională, care din punctul său de vedere este încă prea tânără, datorită circumstanţelor istorice care au împiedicat înflorirea unei literaturi demne de acest nume; atenţia sa se îndreaptă în schimb spre Italia deoarece: „*limb'a italiana e cea mai de aprópe si mai dulce sora a limbei nóstre*."

Hodoş cunoaşte bine subiectul deoarece, cum aminteşte el însuşi, a fost student la Padova, unde a obţinut licenţa în drept. Un alt motiv stă totuşi la baza alegerii italiene a lui Hodoş. Risorgimento înseamnă, în primul rând, renaştere culturală a naţiunii (Luigi Salvatorelli), şi în acest sens Italia este încă o dată modelul de referinţă: „*Acum... trei lucéferi resaru pe ceriulu literaturei italiane, si pe candu mai tóte popórele zaceau in intunericu, éca in Itali'a trei atleti de sciintia redica literatur'a italiana la gradulu celu mai inaltu*." Trimiterea la Dante, Petrarca şi Boccaccio este cât se poate de evidentă, ei reprezentând primii „*regeneratori si fundatori ai limbei si literaturei italiane*."

După descrierea începuturilor literaturii în limba vulgară, definită de către autor în repetate rânduri ca „*naţională*," Hodoş trece în revistă diferitele epoci care au caracterizat evoluţia literaturii italiene, criticând unii autori care au renunţat la calităţile naţionale, şi deci politice ale literaturii, urmărind în

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

primul rând propriile interese private în slujba unor prinţi străini: „*Suntemu la seclulu XVI* [dar de fapt autorul se referă la secolul al XVII-lea, n.n.]… *Cuplesîta de o rasa de straini flamendi, pe cari credea câ i póte invinge cu forti'a pentru câ i intrecea in civiltate, Italia n'a sciutu a se opune cu poterea uniunei; si temendu-se mai pucinu de perderea libertâtiloru singulari, de câtu de perderea independintiei universali, mitutelele staturi se lasara a se ucide unulu dupa altulu*." Şi inferioritatea italiană, în această epocă, nu este doar politică, ci şi culturală. Pacea garantată de prezenţa străină ar fi putut deschide un nou sezon de studii; în schimb, spune Hodoş, „*domnitorii straini... nu si-bateau capulu la sciintie, ci aveau grige numa de a suge tiér'a...,"* astfel încât „*acea Italia, ce de atât'a tempu stâ in fruntea civiltâtiei, acum se opresce si lasa sê o intréca alte natiuni*."

În secolul următor, Italia se află încă sub stăpânirea unor prinţi străini, care se confruntă aici între ei în repetate rânduri până la jumătatea secolului, când se ajunge la o pace durabilă care favorizează dezvoltarea unui prim sentiment naţional. Sistemul politic pus în act de suveranii străini este specific epocii, fiind vorba de un regim absolutist iluminat, care lasă o marjă amplă de manevră autonomiilor locale. Roadele politicii absolutiste iluminate nu întârzie să apară. Epoca precedentă, caracterizată de autorii atenţi mai mult la formă decât la substanţă, în acord deplin cu valorile culturii baroce, este înlocuită de o perioadă nouă, în care apare figura unui intelectual diferit. Se regăsesc astfel descrieri, de multe ori sumare dar totuşi exemplificative, ale celor mai importanţi intelectuali italieni.

Aceşti autori, care în viziunea lui Hodoş doar cu greu pot fi definiţi „*naţionali*," prezintă meritul de a fi pregătit generaţia următoare, cea romantică. Primul reprezentant al acestei generaţii despre care se vorbeşte este Vincenzo Monti: „*Monti folosesce si stilulu, si mani'a, si tari'a lui Dante*." Dar paralelismul cu Dante poate fi interpretat şi dintr-o perspectivă ideală: dacă odată cu poetul florentin renaşte civilizaţia italiană după întunericul şi barbaria Evului Mediu, cu Monti începe reînvierea culturală şi politică a Italiei după perioada de dominaţie străină. Dar judecata nu este întotdeauna una pozitivă; Hodoş adresează critici dure la adresa autorului italian, care a schimbat de prea multe ori tabăra în funcţie de interesele personale. Acest autor are, însă, un merit fundamental în procesul de renaştere culturală a

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

poporului italian: cel de a fi reformat literatura naţională şi de a fi creat, prin exemplul său, o adevărată şcoală, al cărei reprezentant major este Ugo Foscolo, care, spre deosebire de Monti, nu a separat activitatea literară şi angajamentul politic. Calea deschisă de Foscolo este urmărită de alţi poeţi, destinaţi să joace un rol primar în renaşterea culturală şi naţională a Italiei: Giacomo Leopardi şi mai ales Alessandro Manzoni, „*fundatoriulu romanticismului adeveratu alu musei naturali in Italia*." Cu Manzoni şi cu Romantismul se deschide deci, şi în Italia, un sezon nou, de angajament civic şi politic. Pentru romantici, literatura trebuie să ajute la realizarea proiectului naţional, şi este datoria poetului romantic „*sê fia interpretele caracterului moral din tempulu seu; scrierile sale sê ne arete datinele, modulu de viétia si de cugetare alu patriei si alu etâtiei sale*." Caracterul naţional al operei lui Manzoni devine evident prin capodopera sa ***I promessi sposi***, în care autorul surprinde toate aspectele negative pe care le produce o dominaţie străină; încă o dată, gândul merge la situaţia românilor ardeleni, pe care însă Hodoş îi linişteşte, inspirându-se din operele lui Manzoni, ***I promessi sposi***, deja amintită, precum şi ***Storia della colonna infame***: „... *si in depresiunea natiunala si in retecirea simtiului vulgaru anca remane omului destula lumina pentru a destinge adeverulu, si destula vointia pentru a-lu aplicá*."

Un gând aparte îi revine apoi unui personaj central al Risorgimento-ului italian şi european, care însă nu poate fi denumit drept literat. Este vorba de Silvio Pellico, binecunoscută victimă a represiunii austriece în timpul mişcărilor revoluţionare din 1820, autor al unui volum de memorii „*de pucina arte, dar' de multu simtiementu, si latîta in tóta Europa*." La fel de importantă pentru valoarea sa civică şi politică, după cea ştiinţifică şi literară, este şi noua istoriografie naţională, capabilă să opereze o sinteză şi să pună în relaţie naţiune şi omenire, urmărind în acest sens lecţia lui Mazzini. Printre istorici, un rol de prim plan îi revine lui Carlo Botta, care continuă ***Istoria Italiei*** a lui Francesco Guicciardini. Lucrarea lui Botta are însă, în opinia lui Hodoş, un defect: cel de a apela la prea multe neologisme şi franţuzisme, „*poluând*" astfel limba naţională. Printre contemporani, o menţiune specială îi revine lui Cesare Cantù.

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)

Cu Cantù şi cu Niccolò Tommaseo se închide acest lung excurs al lui Iosif Hodoş despre istoria literară şi lingvistică a Italiei, o lucrare care nu vrea să fie - şi nici nu este - o reconstrucţie ştiinţifică, ci doreşte să ofere un model de urmărit pentru tânăra naţiune română.

BDD-A30278 © 2012 Biblioteca Judeţeană Mureş
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.217.142 (2026-11-14 08:50:44 UTC)